

Ο ρόλος και οι γενικότερες αρχές ενός εκπαιδευτή

Γεωργοβρεττάκου Σταματίνα

Φιλολόγος, Θεολόγος

Med Παιδαγωγική Ψυχολογία- Med Εκπαίδευση Ενηλίκων

gbtmatina@yahoo.gr

Βίντου Αουρέλα

Φιλολόγος,

Med Παιδαγωγική Ψυχολογία Med Εκπαίδευση Ενηλίκων

a.vintou@outlook.com.gr

Περίληψη

Στην παρούσα εισήγηση, μελετώνται οι αρχές που είναι απαραίτητες να τηρεί ένας εκπαιδευτής ενηλίκων για να ανταποκριθεί στους πολλαπλούς ρόλους του ώστε να μπορέσει να εφαρμόσει ανάλογες ενεργητικές τεχνικές. Στη συνέχεια, μελετώντας τους θεωρητικούς της εκπαίδευσης ενηλίκων, εξετάζονται οι ρόλοι που καλείται ένας εκπαιδευτής ενηλίκων να φέρει εις πέρας. Αναθεωρείται η άποψη ότι ένας εκπαιδευτής είναι απλός φορέας των γνώσεων και τονίζεται η πολυπλοκότητα και η απαιτητικότητα του έργου του.

Λέξεις κλειδιά: εκπαίδευση ενηλίκων, συνέντευξη, αρχές εκπαιδευτή.

Εισαγωγή

Οι μαθησιακές ομάδες ανάλογα με τη σύσταση που έχουν επηρεάζουν τη μαθησιακή διαδικασία. Είναι δυναμικές ομάδες που αποτελούνται από άτομα που έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λόγω εμπειριών και επιδιώκουν συγκεκριμένους στόχους. Ένας εκπαιδευτής ενηλίκων θα πρέπει να έχει αναπτύξει τις κατάλληλες δεξιότητες ώστε να μπορεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις προκλήσεις της διδασκαλίας. Χρειάζεται να διαθέτει συγκεκριμένα προσόντα και δεξιότητες για να μπορέσει να ανταποκριθεί στους ρόλους που καλείται να αναλάβει αλλά και να μπορεί να προσαρμόζει τη διδασκαλία του ανάλογα με τις ανάγκες της ομάδας του.

Χαρακτηριστικά και γενικότερες αρχές ενός εκπαιδευτή ενηλίκων

Η εικόνα ενός εκπαιδευτή στην τάξη είναι μόνο το ορατό μέρος ενός παγόβουνου. Κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας βρίσκονται όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορεί να μην είναι ορατά αλλά ευθύνονται για το αποτέλεσμα που φαίνεται μέσα στην τάξη. Ένας εκπαιδευτής ενηλίκων αποτελεί ένα κράμα των προσωπικών χαρακτηριστικών του, των δεξιοτήτων του, των εκπαιδευτικών τεχνικών που χρησιμοποιεί και των χαρακτηριστικών του επαγγελματισμού του. Για να μπορέσει ένας εκπαιδευτής να εφαρμόσει ενεργητικές τεχνικές όπως αυτή που προτάθηκε ανωτέρω, χρειάζεται να τηρεί κάποιες αρχές που είναι απαραίτητες για να ανταποκριθεί στους πολλαπλούς ρόλους του.

Σύμφωνα με τον Freire (2006) ένας εκπαιδευτής συνεχώς εξελίσσεται και σταδιακά αποκτά δεξιότητες και χαρακτηριστικά που τον βελτιώνουν ως επαγγελματία και ως άνθρωπο. Ο Freire θεωρεί πως υπάρχουν κάποια απαραίτητα προσόντα, τα οποία αν τα αποκτήσει κάποιος εκπαιδευτής θεωρείται ικανός να διδάξει με προοδευτικό τρόπο. Η ταπεινοφροσύνη ως προσωπικό χαρακτηριστικό με την έννοια του αυτοσεβασμού αλλά και του σεβασμού των

άλλων είναι από τα πρωταρχικά στοιχεία που οφείλει να διαθέτει ένας εκπαιδευτής, καθώς δεν έχει δικαίωμα να θεωρεί ότι γνωρίζει τα πάντα ή ότι οι εκπαιδευόμενοι είναι κατώτεροι του. Η αποφασιστικότητα θα πρέπει να μην φτάνει στα άκρα και να μετατρέπεται σε αυθαιρεσία ή επιβολή αλλά και ο δημοκρατικός χαρακτήρας του εκπαιδευτή δεν θα πρέπει να φτάνει σε σημεία αναβλητικότητας και αποφυγής λήψης αποφάσεων. Οι εκπαιδευτές θα πρέπει να έχουν το θάρρος να διεκδικούν τα δικαιώματά τους αλλά και καλύτερες συνθήκες για την άσκηση του έργου τους. Σε αντίθετη περίπτωση μοιρολατρούν και παραιτούνται από τον αγώνα που οφείλουν να δώσουν. Ο Mezriow (2007) μας θυμίζει ότι οι εκπαιδευτές δεν θα πρέπει να είναι δογματικοί, αλλά να υποστηρίζουν τον διάλογο και την κριτική σκέψη. Ένας εκπαιδευτής θα πρέπει να διαθέτει ευαισθησίες και κριτήρια για την ανθρώπινη λειτουργία, ώστε να γίνεται στηρικτικός όπου χρειάζεται. Η αυτογνωσία του εκπαιδευτή θα λειτουργήσει θετικά αναγνωρίζοντας τις αδυναμίες και τα όριά του ώστε να τα λάβει υπόψη στη διδασκαλία (Πολέμη –Τοδούλου, 2005). Επίσης, η υπευθυνότητα ως χαρακτηριστικό του εκπαιδευτή, συμβάλλει στην οργάνωση και στη δημιουργία κλίματος ασφάλειας στην τάξη.

Πιο συγκεκριμένα, οι προσωπικές δεξιότητες ενός εκπαιδευτή συμβάλλουν ιδιαίτερα στη γνωστική και συναισθηματική κάλυψη των εκπαιδευομένων. Ο χειρισμός δύσκολων καταστάσεων και ο συντονισμός διαφορετικών χαρακτήρων μέσα στην ομάδα είναι πολύ σημαντική δεξιότητα, αφού έτσι ο εκπαιδευτής προσπερνά τα εμπόδια και δεν αποπροσανατολίζεται από το στόχο της διδασκαλίας. Οι επικοινωνιακές δεξιότητες συμβάλλουν στη διαμόρφωση του μαθησιακού κλίματος και στη δημιουργική αντιμετώπιση των διαφωνιών. Η προώθηση και η ανάθεση ρόλων προωθεί την αξιοποίηση των εμπειριών των εκπαιδευομένων και τους παροτρύνει να συμμετέχουν ενεργά στη μαθησιακή διαδικασία. Η ικανότητα της ενσυναίσθησης και της διερεύνησης των αναγκών των εκπαιδευομένων ωφελούν σε μεγάλο βαθμό τη διαδικασία. Προσδιορίζεται κατάλληλα το περιεχόμενο της διδασκαλίας, το διδακτικό υλικό αλλά και ο σχεδιασμός της διδασκαλίας βασίζεται στις ανάγκες των εκπαιδευομένων (Κόκκος, 2014).

Όσον αφορά την εκπαιδευτική διαδικασία, ένας εκπαιδευτής θα πρέπει να ακολουθεί κάποιες αρχές οι οποίες θα τον οδηγήσουν σε μία αποτελεσματική διδασκαλία. Οι αρχές αυτές χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, η πρώτη αφορά την ψυχολογική ενίσχυση του μαθητή και τη δημιουργία κλίματος που ευνοεί τη μάθηση και η δεύτερη αφορά την οργάνωση και την πραγματοποίηση της διδασκαλίας (Κασσωτάκης, 2006). Στην πρώτη κατηγορία εντάσσεται η αρχή της αγάπης και της θετικής αντιμετώπισης των μαθητών, η οποία είναι θεμέλιο για τον διάλογο, κάτι που οι εκπαιδευόμενοι το διαισθάνονται και αποτελεί κίνητρο για αυτούς. Η αρχή της ενίσχυσης και της θετικής προσδοκίας έχει την έννοια της επιβράβευσης και της παρότρυνσης των εκπαιδευομένων για επιμονή και προσπάθεια. Επίσης, οι αρχές της κριτικής αντιμετώπισης της γνώσης και της δημιουργίας κουλτούρας της μάθησης, οδηγούν τους μαθητές στην ανεξαρτησία του πνεύματος, τη δημιουργικότητα και την εμπιστοσύνη στον εαυτό τους (Κόκκος, 2005).

Στη δεύτερη κατηγορία όπως αναφέρθηκε εντάσσονται οι αρχές που σχετίζονται με την πραγματοποίηση της διδασκαλίας. Η αρχή της προσαρμογής της διδασκαλίας στο επίπεδο των εκπαιδευομένων αφορά στη διερεύνηση των αναγκών τους και στην προσαρμογή της διδασκαλίας με βάση αυτές τις ανάγκες. Με τον τρόπο αυτό ο εκπαιδευτής θα συμβάλλει στην προσωπική ανάπτυξη των εκπαιδευομένων. Οι αρχές της συνέχειας και της συνολικότητας είναι απαραίτητες ώστε η νέα γνώση να βασίζεται και να επεκτείνει την προηγούμενη αλλά και να έχει λογική δομή. Οι αρχές της ενεργούς συμμετοχής των μαθητών στη διδασκαλία και η αξιοποίηση των εμπειριών τους οδηγεί στην επαφή με την καθημερινότητα και την ευκαιρία να μάθουν γρήγορα και ουσιαστικά. Η αρχή της εγγύτητας στη ζωή είναι από τα πιο αποτελεσματικά μέσα στη διδασκαλία, γιατί προξενεί το ενδιαφέρον, αφού επιλύει προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητα οι εκπαιδευόμενοι (Βερτσέτης, 2003 Κασσωτάκης, 2006 Κόκκος, 2005). Η αρχή της διεπιστημονικότητας και της διαθεματικότητας στοχεύει στη θεώρηση ενός θέματος από διαφορετικές όψεις ώστε να αποφεύγεται η

μονομέρεια και ο κατακερματισμός της γνώσης. Η αρχή της εποπτικότητας συμβάλλει ώστε οι εκπαιδευόμενοι να συγκρατούν πιο εύκολα πληροφορίες όταν αυτές σχετίζονται με οπτικές παραστάσεις, ενώ η αρχή της συνεχούς παρακολούθησης και αποδοτικότητας της διδασκαλίας αφορά την παρακολούθησή και την αξιολόγηση της διδασκαλίας, ανάλογα με τον βαθμό που έχουν επιτευχθεί οι στόχοι της. Η αρχή της βιωματικότητας και της άσκησης εμπλέκει το υποκείμενο στη μαθησιακή διαδικασία και εσωτερικεύοντας τα αποτελέσματά της, τα διατηρεί για περισσότερο χρονικό διάστημα (Βερτσέτης, 2003 Κασσωτάκης, 2006 Κόκκος, 2005). Η διαφοροποίηση της διδασκαλίας και η παροχή ίσως ευκαιριών είναι απαραίτητη καθώς δεν έχουν όλοι οι εκπαιδευόμενοι τα ίδια χαρακτηριστικά και ίσως χρειάζεται προσαρμογή της διδασκαλίας για την επίτευξη των στόχων της.

Σχετικά με τον επαγγελματισμό του εκπαιδευτή, είναι αυτονόητο ότι πρέπει να γνωρίζει άριστα το γνωστικό του αντικείμενο και να είναι καταρτισμένος σε παιδαγωγικά θέματα. Η συνεχής επιμόρφωση σχετικά με τις διδακτικές τεχνικές και η ενημέρωση για τα νέα ερευνητικά δεδομένα είναι απαραίτητη. Η παιδαγωγική κατάρτιση σχετικά με την αποτελεσματική μάθηση και τη διδασκαλία, προσφέρει ευελιξία στη χρήση εναλλακτικών εκπαιδευτικών τεχνικών, ενώ η επιμόρφωση οδηγεί στη συνεχή επαγγελματική ανάπτυξη (Φλουρής, 2005). Σύμφωνα με τον Jarvis (2004) για να είναι επαγγελματικά επαρκής ένας εκπαιδευτής οφείλει να κατανοεί τη δυναμική των διαπροσωπικών σχέσεων αλλά και των ηθικών αξιών.

Ο ρόλος του εκπαιδευτή στην εκπαίδευση ενηλίκων

Η σύγχρονη παιδαγωγική ζητάει από τους εκπαιδευτές να μην αποτελούν πλέον απλούς φορείς γνώσεων, αλλά να εναρμονίσουν τον ρόλο τους με τις νέες εκπαιδευτικές τεχνικές και τις ανάγκες των εκπαιδευομένων. Ο ρόλος πλέον ενός εκπαιδευτή είναι αναμφίβολα πολλαπλός, ιδιαίτερα απαιτητικός και μας οδηγεί στην αναθεώρηση της παραδοσιακής του εικόνας.

Αρχικά, θα πρέπει να δρα ως συντονιστής της μαθησιακής διεργασίας και να διευκολύνει τη μάθηση. Ως αρχηγός της ομάδας την καθοδηγεί, παρακολουθεί τις αλληλεπιδράσεις και φροντίζει για τον σχεδιασμό της διδασκαλίας. Παράλληλα, αναλαμβάνει τον ρόλο του σχεδιαστή επιλέγοντας τις ανάλογες εκπαιδευτικές τεχνικές, διοργανώνει το κατάλληλο περιβάλλον μάθησης αλλά και ως επόπτης ελέγχει την εξέλιξη της διαδικασίας. Ως σύμβουλος και ως εμπυχωτής κινητοποιεί τους εκπαιδευόμενους να μαθαίνουν πράττοντας, να καλλιεργούν τις δεξιότητές τους με στόχο την αυτοκατευθυνόμενη μάθηση (Κόκκος, 2005). Αποτελεί έναν φορέα αλλαγής στην ομάδα χωρίς όμως να τη διασπά. Ως διδάσκων οφείλει να επανασχεδιάζει και να ανατροφοδοτεί τη μαθησιακή και διδακτική διαδικασία αλλά και να χρησιμοποιεί διαφορετικές μεθόδους διδασκαλίας. Σύμφωνα με τον Rogers (1999), ο εκπαιδευτής είναι ταυτόχρονα μέλος της ομάδας, εκπαιδευτής και εκπαιδευόμενος αλλά και αξιολογητής. Σε ιδιαίτερες περιπτώσεις που παρουσιάζονται προβλήματα, ο εκπαιδευτής θα κληθεί να αναλάβει τον ρόλο του εκπροσώπου της ομάδας ή του συνηγόρου (Κόκκος, 2005).

Οι θεωρητικοί της εκπαίδευσης ενηλίκων έχουν, ανάλογα με τη θεωρία την οποία υποστηρίζουν, καθορίσει τον βασικό ρόλο που θα πρέπει να έχει ένας εκπαιδευτής ενηλίκων. Ο Knowles ως εκπρόσωπος της ανδραγωγικής, ορίζει τον εκπαιδευτή ως «διευκολυντή» των εκπαιδευομένων, ώστε να αναπτύσσουν ερωτήματα. Ο Freire εξετάζοντας την εκπαίδευση από την απελευθερωτική της σκοπιά πιστεύει ότι ο εκπαιδευτής οφείλει να λειτουργεί ως «προβληματίζων παιδαγωγός», ο οποίος θα βοηθήσει τους εκπαιδευόμενους να μετασχηματίσουν την πραγματικότητα. Ο Mezirow με τη σειρά του χαρακτηρίζει τον εκπαιδευτή ενηλίκων ως τον «συνεργατικό μανθάνων», ο οποίος οφείλει να ενισχύει την αυτοδυναμία της σκέψης των εκπαιδευομένων. Τέλος, ο Jarvis ο οποίος θεωρεί τη μάθηση αναγκαίο στοιχείο για την ανάπτυξη του εαυτού, χαρακτηρίζει τον εκπαιδευτή ως «καλόάνθρωπο». Ένας εκπαιδευτής οφείλει να νοιάζεται για τους εκπαιδευομένους του και να θεωρεί τη διδασκαλία ως μια ηθική πράξη (Λευθεριώτου, 2010).

Είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό ότι πολλοί από τους ρόλους, τους οποίους καλείται να αναλάβει ο εκπαιδευτής ενηλίκων έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Υπάρχουν περιπτώσεις που οι προσδοκίες του εκπαιδευτή και των εκπαιδευομένων είναι εντελώς διαφορετικές και ασυμβίβαστες. Επίσης, όλοι αυτοί οι διαφορετικοί ρόλοι του εκπαιδευτή απαιτούν ένα πλήθος γνώσεων, ικανοτήτων και στάσεων ενώ παράλληλα τον υπερφορτώνουν με πολλές απαιτήσεις από το εκπαιδευτικό σύστημα.

Πιο συγκεκριμένα, ο ρόλος του εκπαιδευτή ως μέλους της ομάδας και ο ρόλος ως αξιολογητή είναι αλληλοσυγκρουόμενοι. Ως μέλος της ομάδας, ο εκπαιδευτής οφείλει να βοηθήσει τα μέλη να μάθουν αλλά και να γίνει ο ίδιος μαθησιακό πρότυπο, ώστε όλοι, είτε είναι εκπαιδευτές είτε είναι εκπαιδευόμενοι να μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν. Την ίδια στιγμή όμως κατά την οποία ο εκπαιδευτής αποτελεί μέλος της ομάδας καλείται να απομακρυνθεί από αυτή, για να λειτουργήσει ως εξωτερικός παρατηρητής. Ως αξιολογητής σχολιάζει, κρίνει και αξιολογεί την προσπάθεια και τα αποτελέσματα των εκπαιδευομένων. Σκεπτόμενος λοιπόν κάποιος τη σύγκρουση αυτών των δύο ρόλων αναθεωρεί την παραδοσιακή εικόνα του εκπαιδευτή, που μεταφέρει γνώσεις και λειτουργεί ως αυθεντία. Γίνεται κατανοητό ότι οι ρόλοι εναλλάσσονται κατά τη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας και ο εκπαιδευτής καλείται να κρατήσει την ισορροπία αλλά και τη συνοχή της ομάδας. Αναμφίβολα οι προσδοκίες από έναν εκπαιδευτή είναι πάρα πολλές και δεν είναι τυχαία η φράση ενός εκπαιδευόμενου του Rogers (1999) ότι η αναφορά σε όλους αυτούς τους ρόλους ενός εκπαιδευτή ουσιαστικά περιγράφουν τον Θεό! Για το λόγο αυτό κρίνεται απαραίτητο ένας εκπαιδευτής ενηλίκων να είναι εφοδιασμένος με γνώσεις, ικανότητες αλλά και αρχές όπως αυτές που αναφέρθηκαν στην αρχή της παρούσας εργασίας.

Συμπεράσματα-Προοπτική

Οι εκπαιδευτές ενηλίκων έχουν στη διάθεσή τους πληθώρα εκπαιδευτικών τεχνικών τις οποίες οφείλουν να αξιοποιούν, αφού πρωτίστως έχουν διερευνήσει τις ανάγκες των εκπαιδευομένων. Η τεχνική της συνέντευξης από έναν ειδικό είναι ιδιαίτερα εποικοδομητική διότι αξιοποιεί τις εμπειρίες και τις γνώσεις ενός ειδήμονα. Με αυτόν τον τρόπο παρακινούνται οι εκπαιδευόμενοι να αναζητήσουν την αλήθεια, να επιλύσουν τις απορίες τους αλλά και να δώσουν μία διαφορετική προοπτική στην εφαρμογή της γνώσης. Παράλληλα, αναπτύσσουν τις δεξιότητές τους στην παρατήρηση και στην ακρόαση ενός ομιλητή.

Η διδασκαλία έχει ως στόχο να μετουσιώσει τη γνώση ως μέσο καλλιέργειας του κοινωνικού «είναι» μας. Στην εκπαίδευση ενηλίκων λόγω της ιδιαιτερότητας του πληθυσμού που απευθυνόμαστε ο ρόλος του εκπαιδευτή είναι απαιτητικός και πολύπλοκος. Οφείλει να συντονίζει, να καθοδηγεί, να εμπυχώνει αλλά και να αξιολογεί την ομάδα του. Οι ρόλοι αυτοί αλληλοσυνδέονται αλλά πολλές φορές συγκρούονται κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει γιατί και ο ίδιος ο εκπαιδευτής έχει ομοιότητες με έναν εκπαιδευόμενο αλλά παράλληλα διαφέρει και από έναν παραδοσιακό δάσκαλο. Ένας εκπαιδευτής για να μπορέσει να ανταποκριθεί με επάρκεια στα καθήκοντά του χρειάζεται όχι μόνο τυπικά προσόντα αλλά και ουσιαστικά. Απαραίτητες είναι οι δεξιότητές του στη διδασκαλία, ώστε να εφαρμόζει για παράδειγμα, νέες εκπαιδευτικές τεχνικές αλλά εξίσου απαραίτητες είναι και οι ικανότητές του στην επικοινωνία, στον διάλογο και αλλού. Τέλος, για να μπορέσουν όλα αυτά τα στοιχεία να εναρμονιστούν και να αξιοποιηθούν σωστά, χρειάζονται να υποστηρίζονται και από στοιχεία της προσωπικότητας του εκπαιδευτή όπως είναι η αυτογνωσία, η αγάπη για τον άνθρωπο, η υπευθυνότητα κ.α. Για τους λόγους αυτούς η συνεχής επιμόρφωση και εξέλιξη των εκπαιδευτών ενηλίκων κρίνεται απαραίτητη.

Αναφορές

- Βερτσέτης, Α., (2003). *Γενική Διδακτική* τ. Α. Αθήνα: Αυτοέκδοση
Freire, P. (2006). *Δέκα Επιστολές προς εκείνους που τολμούν να διδάσκουν*. Μτφρ. Μ. Νταμπάρακης, Αθήνα: Επίκεντρο

- Jarvis, P., (2003). *Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση. Θεωρία και πράξη*. Μτφ. Α. Μανιάτη. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Κασσωτάκης, Μ., & Φλουρής, Γ., (2006). *Μάθηση και διδασκαλία. Θεωρία, πράξη και αξιολόγηση της διδασκαλίας*. Αθήνα: Αυτοέκδοση
- Κόκκος, Α. (2005). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Εκπαιδευτικές μέθοδοι. Τόμος Β*. Πάτρα: ΕΑΠ
- Κόκκος, Α. (2005). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Θεωρητικό πλαίσιο και προϋποθέσεις μάθησης. Τόμος Α*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κόκκος, Α.,(2014). Εκπαίδευση και πιστοποίηση εκπαιδευτών ενηλίκων. Στο Γιαννακοπούλου Ε. *Οδηγός μελέτης για την πιστοποίηση της εκπαιδευτικής επάρκειας Εκπαιδευτών Ενηλίκων της μη τυπικής εκπαίδευσης* σελ. 342-364. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Λευθεριώτου, Π. (2010). Ο ρόλος και η εκπαίδευση των εκπαιδευτών ενηλίκων στην Ελλάδα. Στο Βεργίδης, Δ., Κόκκος, Α., *Εκπαίδευση Ενηλίκων. Διεθνείς προσεγγίσεις και Ελληνικές διαδρομές* σ. 271-305. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Mezirow, J. και Συνεργάτες. (2007). *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*. Μτφρ. Γ. Κουλαουζίδης, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Πολέμη- Τοδούλου, Μ. (2005). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Η αξιοποίηση της ομάδας στην εκπαίδευση ενηλίκων*. Τόμος Γ. Πάτρα: ΕΑΠ
- Τσιμπουκλή, Α. (2010). Δυναμική της ομάδας στην εκπαίδευση ενηλίκων. Στο Βεργίδης, Δ., Κόκκος, Α., *Εκπαίδευση Ενηλίκων. Διεθνείς προσεγγίσεις και Ελληνικές διαδρομές* σ.329-348. . Αθήνα: Μεταίχμιο
- Rogers, A. (1999). *Η εκπαίδευση ενηλίκων*. Μτφρ. Μ. Παπαδοπούλου, Μ. Τόμπρου. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Φλουρής, Γ., (2005). *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Γρηγόρη